گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان:

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

www.araspublisher.com

کلوديوس جێمس ڕيچ

گەشتنامەی ڕيچ بۆ کوردستان

١٨٢٠

محەمەد حەمە باقی
لە عەرەبييەوە کردوويەتی بە کوردی

ناوی کتێب: گەشتنامەی ڕيچ بۆ کوردستان
نووسينی: کلوديوس جێمس ڕيچ
وەرگێڕانی لە عەرەبييەوە: محەمەد حەمە باقی
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ١٥٧
دەرهێنانی هونەری: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: شکار عەفان نەقشبەندی
نووسينی سەر بەرگ: محەمەد زادە
پيت لێدان: نسار عەبدوڵڵا
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئيسماعيل
سەرپەرشتيی کاری چاپخانە: ئاوڕەحمان مەحموود
چاپی سێيەم: چاپی تازەی دەسکاری و زيادکراو - دەزگای ئاراس
چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٢
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرايەتيی گشتيی ڕۆشنبيری و هونەر لە هەولێر
ژمارە (٤٢٩)ی ساڵی ٢٠٠٢ ی دراوەتێ

CLAUDIUS JAMES RICH

کلودیوس جێمس ریچ

(پۆرترێت)

NARRATIVE

ON A

RESIDENCE IN KOORDISTAN,

AND ON THE

SITE OF ANCIENT NINEVEH;

WITH JOURNAL ON

A VOYAGE DOWN THE TGRIS TO BAGDAD

AND AN ACCOUNT OF VISIT TO

SHIRAUZ AND PERSEPOLIS.

BY THE LATG

CLAUDIUS JAMES RICH ESQ^{RE}..

THE HON. KAST INDIA COMPANY'S RESIDENT AT BAGDAD,
Author of "An Account of Ancient Babylon."

EDITED BY HIS WIDOW

TWO VOLUMES. - VOL. II

LONDON:
JAMES DUNCAN, PATERNOSTER ROW.

MDCCCXXXVI.

بەرگی دەرەوەی «گەشتی ریچ بۆ کوردستان» بەئینگلیزی

پێشەکی

«بەدەستکارییەوە بۆ چاپی سێیەم»

هەرکە باسی نەتەوەی کورد و کوردناسانی خۆرهەڵات و خۆرئاوا و ئەو گەشتوەرانە دەکرێ کە سەردانی کوردستانیان کردووە، یەکسەر ناوی میستەر (کلودیوس جێمس ڕیچ – CLAUDIUS GAMES RICH)مان دێتەوە یاد، کە لەم مەیدانەدا جێگەیەکی فراوانی بۆ خۆی داگیر کردووە، چونکە وەک خۆی لەم کتێبەدا دەڵێ یەکەمین ئەوروپاییە، کە سەردانی کوردستانی بەو تێروتەسەلییە کردبێ... هەرچەندە پێش ئەو، چەندان گەشتوەری تریش هاتوونەتە کوردستان، هەر بۆ نموونە ناوی هەندێکیان بەیاد دێنینەوە:

١- کۆنترین گەشتنامە. کە ناوی (کورد)ی تێدا هێنرابێ، ئەو گەشتنامەیەیە، کە لە ساڵی ١٤٧٣ز-دا لەلایەن زێڕینگەری باڤاری (جوهان سچیل بەرگەر JOHANN SCHILTBERGER)ەوە بڵاوکراوەتەوە[١].

٢- گەشتی ئەولیا چەلەبی، لە ساڵی ١٦٣٠ز-دا بۆ جزیرە و بۆتان. کتێبەکەی لە ساڵی ١٨٩٦ز – ١٩٠٠ز-لە(١٠) بەرگدا بەناوی: (أولیا – چلبی سیاحتنامەسی)، لە ئەستەمووڵ چاپکراوە، کە بەرگی سێیەمیان تایبەتە بە (کورد)ەوە و مامۆستا (سەعید ناکام) کردوویەتی بە کوردی[٢].

٣- گەشتی ژان ئۆتەر – کە ساڵی ١٧٣٤ تا ساڵی ١٧٤٣ بۆ ماوەی (٩) ساڵ هاتۆتە خۆرهەڵات و بەشە زۆرەکەی ئەم سەردانەی بۆ کوردستان بووە و هەواڵی زۆر تازە و شاراوەی کوردستانی تێدایە[*].

٤- گەشتی نیبور NIEBUHR – کە لە ساڵی ١٧٦٦ز-دا دەرچووە[٣].

(١) بڕوانە لاپەڕە (٦)ی کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا)، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩ز.

(٢) (کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا – سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی)، وەرگێڕانی بۆ کوردی، سەعید ناکام، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩ز.

(*) سفرنامە ژان أوتر در عصر نادر شاە، ترجمە دکتر علی اقبالی، چاپ دوم، تهران، ١٣٦٦ش.

(٣) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل٧.

٥- گەشتی قەشە (فیدلیس FIDELIS) کە لە ساڵی ١٧٩٤ز-دا بە (قەڵاچوالان)دا چۆتە (بەغدا). ناوبراو سەر بە لیژنەی ڕاگەیاندنی (کرملی) بووە، لە (بین النهرین)دا[٤].

٦- گەشتی (بیرک BERK) کە لە ساڵی ١٧٩٩ز-دا بۆ کوردستان و ئەرمەنستان و گورجستان و ئەنەدۆڵ و عێراقی کردووە[٥].

٧- گەشتی (ولیام هیود WILLAM GEUDE) کە لە ساڵی ١٨١٧ز-دا لە بەغداوە بەڕێگای (دەلی عەباس، قەرەتەپە، کفری -ئیبراهیم خانچی-سەگرمە)دا چۆتە (سلێمانی) و لەوێشەوە بەڕێگای (سورداش، دوکان، کۆیە، هەولێر، مووسڵ)دا گەڕاوەتەوە[٦].

٨- گەشتی (سیر ڕوبەرت کەرپوتەر SIR ROBERT KERPOTER) کە لە ساڵی ١٨١٨ز-دا لە بەغداوە بەڕێگای (کفری، کەرکووک)دا چۆتە سلێمانی، لەوێشەوە بەڕێگای (قەیوان، ئەزمڕ، قەرەسرد، پردێ، قەشان، ماوەت)دا چۆتە (سەردەشت و مەهاباد و تەورێز)[٧].

بێگومان دوای ئەویش ژمارەیەکی زۆری گەشتوەرانی تر، سەردانی جیاجیای کوردستانیان کردووە و پاشان ڕاپۆرت و نووسین و نامیلکە و کتێبیان دەربارەی گەشتەکانیان چاپ و بڵاوکردۆتەوە، کە دیسان هەر بۆ نموونە ناوی هەندێک لەوانیش بەیاد دێنینەوە:

(ا. ن. کرووز، ساڵی ١٨٢٩ز-[٨]، ئار. میگنن R. Mignan – لە ساڵی ١٨٣٠ز[٩] جێمس بێلی فرەیزەر JAMES BAILLIE FRASER – ساڵی ١٨٣٤ز-[١٠]، جی. شیل J. SHELL. J – ساڵی ١٨٣٦ز-[١١]، ئێچ. سی. ڕاولنسین H. C. RAWLINSON – ساڵی ١٨٣٦ز-[١٢]، ئاینورث W. AINSWO – ساڵی ١٨٣٧ز-[١٣]، ئۆژن فلاندن – ساڵی ١٨٤٠-١٨٤١ز-[١٤]، فیلکس جونز – ساڵی ١٨٤٤ز[١٥] ف. دیتیل – ساڵی ١٨٤٧ز[١٦]، چیریکۆڤ E,J, CHIRIKOV – ساڵی ١٨٤٩ز[٧]، أ. کلیمان A, CLEM-ENT – ساڵی ١٨٥٦ز[١٨]، سەندریکفی SANDRECFHI – ساڵی ١٨٥٧ز[١٩] بلو

(٤) بڕوانە کتێبی (کُردها. تُرکها. عَربَها)، نووسینی: سیسیل. جی ئەدمۆندز، وەرگێڕانی بۆ فارسی، ئیبراهیم یونسی، تاران ١٣٦٧ إنتشارات ڕوزبهان، ل٣٦.

(٥) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل٦.

(٦)، (٧)، (٨)، (٩)، (١٠)، (١١)، (١٢)، (١٣)، (١٤)، (١٥)- بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَربَها) ل٣٠ – ٣٣.

(١٦) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل٧٨.

(١٧)،(١٨)- بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَربَها) ل٣٤.

(١٩) بڕوانە (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل١٢-١٣.

Blau – ساڵی ۱۸۵۸ز[۲۰]، ستریکەر Strecker– ساڵی ۱۸۳٦ز[۲۱]، ڤامبەری Vambery – ساڵی ۱۸٦۷ز[۲۲]، بیکەر Becker– ساڵی ۱۸۳۷ز[۲۳]، پاچستین Pachstein– ساڵی ۱۸۸۳ز[۲٤]، مانسل R. Maunsell. ساڵی ۱۸۸۸ز[۲۵]، بیلک Belk – ساڵی ۱۸۹۳ز[۲٦]، بورهارد – ساڵی ۱۸۹٦ز[۲۷]، مارک سایکس Mark Sykes– ساڵی ۱۹۰۲ز[۲۸].

لە ساڵانی دوای سەدەی ڕابووردووشەوە هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی، چەند زانایەکی ناوداری ئەڵمانی وەک: پرۆفیسۆر ئۆسکارمان، پرۆفیسۆر فۆن لکۆک، پرۆفیسۆر ئەدوارد سەخاو، پرۆفیسۆر ئاوگۆست پیتەرمان و پرۆفیسۆر مارتین هارتمان، ڕوویان کردۆتە کوردستان و پاش گەڕانەوەیان، نەک تەنیا هەر باسی زانستانە و بەکەڵکیان لەسەر زمان و ئەدەبیاتی کوردی بلاوکردۆتەوە، بەڵکو ژمارەیەک دەستنووسی کوردی و سەر بە کوردیشیان لە کوردستان و خۆرهەلاتی ناوەڕاستدا کۆکردۆتەوە و بۆ ئەڵەمان بردۆتەوە[۲۹].

لە سەرەتای ئەم سەدەیەشەوە چەندان گەشتوەری تر هاتوونەتە کوردستان، وەک:

۱- گەشتی: ئۆژین ئۆبین – ساڵی ۱۹۰٦ز[*].

۲- گەشتی: برترام دیکسن Bertram Dickson – ساڵی ۱۹۰۹ز[۳۰].

۳- گەشتی: ئی. بی. سۆن E. B. Soan – ساڵی ۱۹۰۹[۳۱].

٤- گەشتی: تی. سی. دابلیو فاول T. W. Fowle ساڵی ۱۹۱۰ز[۳۲].

۵- گەشتی: جی. ئی. هابەرد Hubbard – ساڵی ۱۹۱٤ز[۳۳].

٦- گەشتی: گی. ئیچ. دی. ڕایدەر G. H. D. Ryder ساڵی ۱۹۱۳ –۱۹۱٤ز[۳٤].

۷- گەشتی: ئەی هیرتسفیلد – ساڵی ۹۱۱ز[۳۵].

(۲۰)، (۲۱)، (۲۲)، (۲۳)، (۲٤)- بڕوانە (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل۱۲-۱۳.
(۲۵) بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها) ل۳۳.
(۲٦)، (۲۷) – بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل۱۵.
(۲۸) بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها) ل۳٤.
(۲۹) بڕوانە کتێبی (بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا) ل۲٦.
(*) بنواڕە: ایران امروز – ئۆژین أوبن – ترجمە علی أصغر سعیدی – چاپ أول – تهران ۱۳٦۲ش.
سەرنج: ئەم سەفەرنامەیەمان کردۆتە کوردی و لە دەرفەتێکدا بەچاپی دەگەیەنین
(۳۰)، (۳۱)، (۳۲)، (۳۳)، (۳٤)، (۳۵) – بڕوانە کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبها) – ل ۳٤ – ۳۷.

۸- گەشتی: ویلهلم لیتن – ۱۹۱۵ز[**]

۹- گەشتی: و. مینۆرسکی- چونکە هاوکاری (ئەی. تی. ڕاولینسن) و (ڕایدەر) بووە، نووسینی زۆر بە کەڵکی لەسەر کوردستان بلاوکردۆتەوە[۳٦].

۸- گەشتی: سیسیل، جی. ئەدمۆندز- هەرچەندە ناوبراو تا ساڵی ۱۹۵۸ لە عێراقدا کاربەدەست و ڕاوێژکاری حکوومەتی بەریتانیا بووە، بەڵام لە ئەنجامی ئەم گەشتانەیدا، کە بۆ ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشوور کردوویەتی، لە ساڵی ۱۹۱۹ز – ۱۹۲۵ز-دا، کتێبێکی بەناونیشانی (کورد و تورک و عەرەب)[۳۷] نووسیوە.

بەڵام ئەم یاداشتنامەیەی – ریچ – ئەگەر لە ڕووی مێژوویشەوە لە چەندانێکیان، دواتربێ، ئەوا لە بواری گەشتوەریدا، لە هەموو گەشتوەرەکان دیارترە و شایانی لێ وردبوونەوەیە، چونکە یاداشتەکانی لە هی هەموویان وردتر و دەوڵەمەندتر و بەربلاوترە. هەر لەبەرئەمە زۆربەی ئەو گەشتوەرانەی دوای (ریچ) هاتوونەتە کوردستان، یان ئەو کوردناس و مێژووناسە بیانی و خۆماڵیانەش، کە لەهەر لایەنێکی ژیانی کوردەواری شتێکیان نووسیبێ، ناوی (ریچ)یان هێناوە.

بەشە زۆرەکەی ئەم گەشتەی میستەر (ریچ) بۆ میرنشینی بابان و پایتەختەکەیان (سلێمانی) بەتایبەتی و میرنشینی (ئەردەڵان) و پایتەختەکەیان (سنە) بەگشتی تەرخان کردووە. بەڵام ئەوەندەی توانیبێتی لە هەموو ڕوویەکەوە باسی تێکڕای کوردستان و دراوسێکانی و دەسەڵاتی دراوسێکانی کورد و لایەنی ئیداری و سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و بازرگانی و کشتوکاڵ و ئەتنۆگرافی و ئارجیولوجی و شێوەکانی فەرمانڕەوایی لە ناوچەکانی قەڵەمڕەوی میرنشینەکانی کورد و پێوەندییان لەگەڵ «تاران، ئەستەمووڵ، بەغدا، مووسڵ» و پێوەندی هەردوو دەسەڵاتی تورکی عوسمانی و ئێرانیشی کردووە، کە ئەو کاتە زۆربەی گرژی و ناکۆکی ئەم دوو دەسەڵاتە، لەسەر ئەوەبووە، کە هەریەکەیان لای خۆیەوە، پێشبڕکێ لەوەدا بکات، دەست بەسەر کوردستانی باشووردا بگرێ، کە کەوتبووە نێوان کەوشەنی هەردووکیانەوە، لەم پێناوەشدا هەرچی فرتوفێڵ و پیلان و ئاژاوە هەبووە، بۆ سەرکوێرکردنی میرنشینەکانی کورد و پشێوبی دروستکردن

(**) خاطرات ویلهلم لیتن – ترجمە دکتر پرویز صدری – چاپ أول – تهران – ۱۳٦۸ش .
(۳٦)، (۳۷) بڕوانە (یادداشتی ۲ی ئایاری ۱۸۲۰ز-ی پاشکۆی یەکەم) سەرەبڕشت لە یاداشتی ڕیچ خانمی ئەم کتێبە.

لەنێوان ئەندامانی بنەماڵەی میرنشینەکاندا و دەست تێوەردانی کاروباری ناوخۆیان کردووە و تا میرنشینەکانیان بەرودوا لەناونەبردووە، دەستیان هەڵنەگرتووە.

ڕەنگە ئەم گەشتەی (ریچ) لەبنەڕەت و لە بنەواندا بۆ کوردستان، نیاز و مەبەستی تری لە پاڵدا بووبێ، چونکە وەک خاتوون (ریچ)ی هاوسەری لە پەراوێزی لاپەڕەیەکی ئەم کتێبەدا، دانی پێدا دەنێ، ئەو کاتەش (داود پاشا)ی والی ئەو سەردەمەی بەغدا، بەسڵ و گومانەوە بۆ گەشتەکەی (ریچ)ی ڕوانیوە، کە بە بیانووی سەیران و گەشتوگوزارەوە دەستی پێکردووە. بەڵام میستەر (ریچ) لە یەکەمین ڕۆژی دەست پێکردنی گەشتەکەیەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لەلایەن دۆستگەلێکی کوردەوە بانگهێشتنی بۆ ئەم سەردانە پێگەیشتووە و (ئەدمۆدنز)یش لە کتێبەکەیدا (کورد و تورک و عەرەب) سەبارەت بەم گەشتەی (ریچ) بۆ کوردستان، دەڵێ: گوایە لەلایەن «مەحموود پاشای بابان»ەوە بۆ کوردستان بانگهێشتن کراوە. بەڵام ئاماژەی بۆ ئەوە نەکردووە، کە ئەم هەواڵەی لە کوێوە وەرگرتووە[٣٨]. سەرباری هەموو ئەمانەش، ئەم یادداشتنامەیەی (ریچ) جێگەی تایبەتی خۆی لە مێژووی کورد و کوردناسەکاندا هەیە.

ئەم گەشتنامەیەی میستەر (ریچ)، کە لەساڵی ١٨٢٠ز-دا نووسیوێتی و دوای مردنی خۆی، خاتوو ڕیچی هاوسەری لە ساڵی ١٨٣٦ز- چاپی کردووە، دوو بەرگە و لەبنەڕەتدا ناوی (بەسەرهاتی نشینگەیی لە کوردستان و لە شوێنەواری نەینەوا-ی کۆن، لەگەڵ پوختەی گەشتێک بەرێڕەوی دیجلەدا بۆ بەغدا و ڕاپۆرتێکیش دەربارەی شیراز و پەرسەپۆلس)ە. بەڵام لە نووسینی ناونیشانەکەدا، لەسەروو هەموو ئەو ناونیشانە درێژەوە، بەخەتێکی درشتتر لەوانیتر، نووسراوە: (بەسەرهاتی نشینگەیی لە کوردستاندا) و بەرگی یەکەمیان لە ١٦ی نیسانی ١٨٢٠ز-ەوە دەستی کردووە بەو گەشتەی کە خۆی لە یەکەمین هەنگاوی دەرچوونییەوە لە بەغدا، بەنیازی سەردان و دیدەنی کوردستان بووە و لە ١٦ی نیسانی ١٨٢٠ز-دا لەگەڵ خۆی و ژمارەیەکی زۆر لە کارگێڕان و کارگوزاران و پارێزەران و پزیشک و نۆکەر و کارەکەر و دەستەی نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی خۆرهەڵات، کە نزیکەی ٦٠ کەسێک بوون بەگشتی، بەتیپی مۆسیقای دەوڵەت و ئاڵای حکوومەتی بەریتانیاوە، بەڕێگای (دەلی عەباس)،(توزخورماتو)، (توق تاوق)، (لەیلان)، (چەمچەماڵ) و (دەربەندی بازیان)دا، لە ٨ی ئایاری ١٨٢٠ز- گەیشتوونەتە (سلێمانی) و لەم جارەیاندا کە میوانی میرنشینی بابان بەگشتی و میوانی

(٣٨) بڕوانە: پێشەکی کتێبی (کُردها، تُرکها، عَرَبَها).

مەحموود پاشای فەرمانڕەوای میرنشینی بابان بووە بەتایبەتی، تا ١٨٢٠/٧/١٧ز- لە سلێمانی بووە. دوای ئەم ماوەیە بەرەو کوردستانی خۆرهەڵات و سەردانی میرنشینی (ئەردەڵان) لە (سنە) کەوتۆتە ڕێ و بەڕێگای (دەربەند گوێژە) چۆتە (سنە) و، (سرۆچک)، (پێنجوێن) و (مەریوان)دا، لە ٢٥ی ئەیلوولی ١٨٢٠ز-دا، بۆ جاری دووەم بەڕێگای (بانە)، (ئالان) و (شاربازێڕ)دا بۆ (سلێمانی) گەڕاوەتەوە و ئەمجارەیان تا ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ز، لە سلێمانی بووە.

بەرگی دووەمیشیان لە ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ز- دەست پێدەکات، کە بۆ یەکجاری سلێمانی بەجێ دەهێڵێ و بەڕێگای (دەربەندی بازیان) و (شوان) و (ئاڵتوون کۆپری)، (هەولێر)، (ئەسکی کەڵەک)، (مووسڵ) و لەوێشەوە بەڕێگای ئاوی دیجلەدا بە کەڵەک، لە ٣ی مارتی ١٨٢٠ز - دەگاتەوە بەغداد.

بەدرێژایی ئەو نزیکەی حەوت مانگەی لە کوردستان بووە و ڕۆژەکانی تری گەشتەکەیشی، ڕۆژانە بیرەوەرییەکانی نووسیون، هەندێ ڕۆژ نەبێ، کە بەهۆی نەخۆشیی، یان سەرقاڵییەوە نەیتوانیوە یادداشتەکانی ڕۆژانەی بنووسێ، ئەگینا زۆربەی ڕۆژەکانی ئەو ماوەیەی، بە درێژترین سەرنج و لێدوان و هەڵسەنگاندنی داروباری کوردستان و ڕەوشتی مرۆڤی کورد و پێوەندی کۆمەڵایەتی و پایەی ئافرەتی کورد و ئاژەڵداری و دارستان و هەموو ئەو شتانەی لە دیدی خۆی و بەچاوی خۆی دیونی، تۆماری کردوون. هەموو ئەمانەیشی بەتاسە و پەرۆش و ویژدانەوە تاوتوێ پێکردووە و وەک نەتەوەیەکی زیرەک و ژیر و کارامە و میواننەواز و دۆستی ڕاستەقینەی بێ وێنە، لە هەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەیری کورد دەکا... کاتێ کوردستانیش جێدەهێڵێ، بەخەم و پەژارەیەکی بێ ئەندازەوە ماڵاوایی لە دۆستانی کورد- ی دەکات و لەگەڵ خۆیاندا پەیمان ئەبەستێ، کە هەتا لە ژیاندا بێ، چاکە و پیاوەتی و وەفاداریی کوردی لەیاد نەچێ.

ئەوەی لەم یادنامە وردانەدا جێی سەرنجە، چەند لایەنێکی پێشکەوتووی ژیانی کۆمەڵایەتی و شارستانێتیی و ڕووناکبیرییە، لەهەردوو میرنشینی بابان و ئەردەڵاندا، کە (ریچ) هەر دیاردەیەی لە دیدی تایبەتی خۆیەوە هەڵسەنگاندووە... بۆ نموونە: ئەو ئازادیی و سەربەستییەی کە ئافرەتی کورد لەو ڕۆژگارەدا هەیبووە، زۆر پێشکەوتووتر بووە لەباری ژیانی ئافرەتی گەلانی دراوسێ، وەک (ریچ) خۆی دانی پیادەنێ، بەتایبەتیش کە لە یادداشتی ڕۆژی ١٨٢٠/٤/٢٧، ڕیچ خانم - ڕاگوزارییانە باسی چوونی دایکی مەحموود پاشای بابان بۆ بەغدا دەکات. بەنیازی وتووێژ و گفتوگۆ لەگەڵ (داود پاشا)ی

والی بەغدا؛ خۆی لەخۆیدا بەڵگەیەکی گەورەیە بۆ ئەو دەسەڵات و پلەوپایەیەی ئافرەتی کورد، کە گوێ لە قسەکانی گیراوە و ئاکامیش لە وتووێژدا بەسەرکەوتوویی بۆ (سلێمانی) گەڕاوەتەوە... ئەم لایەنە لە میرنشینی ئەردەڵاندا ئەگەر وەک نموونە هێنانەوە، چەند ساڵێ بکەوێتە دوای مێژووی سەردانی (ریچ) بۆ ئەو میرنشینە، ئەوا هەڵکەوتنی (ماهشەرەفخانم)ی ئەردەڵانی، ناسراو بە (مەستوورە)ی شاعیر و ڕووناکبیر و مێژوونووس [١٨١٣ز-١٨٤٧ز]، لەو میرنشینەدا، هەر نیشانەی درێژەدانی ئەو پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەیە، کە پێشتر لەو میرنشینەدا زەمینەی لەباری بۆ خۆشکراوە... وەک چۆن هەر ئەم میرنشینە، لەباری ڕووناکبیرییەوە، سەدان ساڵ پێش (مەستوورە)ش، ئامێزی بەسۆزی گۆشکردن و پەروەردەکردن و پێگەیاندنی دەیان زانا و ڕووناکبیر و کەڵەشاعیری شێوە زاری (گۆران) بووە، کە دەوڵەمەندترین و بە تەمەنترین ئەدەبی نووسراوی بۆ سامانی نەتەوایەتی کورد جێهێشتووە... هەرچەندە ئەم دیاردەیەی میرنشینی ئەردەڵان، لەوکاتەدا کە (ریچ) سەردانی کردووە، دژوار هاتۆتە بەرچاوی ریچ و زوڵم و ستەمی فرمانڕەوایەتی (ئەمانوڵلاخان - ١٧٧٥-١٨٢٤ز)ی گەورەی پێ لە ڕادەبەدەر بووە و ئەو خانووسازییە خێرا و زۆرەی کە (ئەمانوڵلاخان) دەستی پێکردووە، لەو ڕوانگەیەوە نەدیوە، کە لە ناوەڕۆکدا مەبەست ئاوەدانکردنەوە و فراوانکردن و پێشخستنی پایتەختی میرنشینەکە بووە و ئەوانەی لەو ڕۆژگارەدا دروستکراون، کە لەناویاندا مزگەوتێکی گەورە و بەناوبانگی وەک ئەوەی (دارولئیحسان)ی شاری (سنە)یە و تا ئەم ڕۆژگارەش بەلایەنێکی شارستانیانەی ئەو میرنشینە دادەنرێ، کە خودی مزگەوتەکە، لە ڕۆژی دروست بوونیەوە تا ئێستاش، مەڵبەندێکی گەورەی ڕووناکبیریی بووە، کە دەیان زانا و شاعیری گەورەی وەک مەولەوی تاوەگۆزی تیایاندا خوێندووە... ئەگەرچی ئەم لایەنە، لە میرنشینی باباندا، لەبەر چەند هۆیەک، لە سەرەتادا بووبێ، کە هۆی ئاشکرا و بەرچاویان، نەبوونی ئاسایش و لە پاڵیشیا هی ئەوە بووبێ کە پایتەختی میرنشینەکە (سلێمانی)، لەو ڕۆژگارەدا تەمەنی ٣٦ ساڵ بووبێ، بەڵام لەلایەکەوە ئەو چەند (گەرماو - حەمام)ەی کە (ریچ) لە سلێمانی دیونی، وایان ستایش دەکات کە نموونەیان مەگەر هەر لە (ئەستەموڵ) و (قاهیرە)دا بووبێ.

ئەمە لە کاتێکدا، ئەو کاتەی ڕیچ سەردانی سلێمانی کردووە، داروباری کوردستان بەگشتی و قەڵەمڕەوی بابان و پێتەختەکەیان (سلێمانی) بەتایبەتی، لەوپەڕی پشێوی و داپڵان و دواکەوتوویدا بووە. چونکە شەڕی دێرینەی شیعە و سوننی نێوان هەردوو

دەوڵەتی قاجاری و عوسمانی و شەڕی ئەم دووانەش لەگەڵ دەوڵەتی ڕووس لەلایەک و شەڕی بەردەوامی میرنشینەکانی ئەردەڵان، بابان و سۆران و ئاژاوە و ناکۆکی نەپساوی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی فرمانڕەوای بابان لەسەر دەسەڵات، لەلایەکی ترەوە، ببووە مایەی تێکدانی باری ژیانی کۆمەڵایەتی خەڵک و داتەپینی ئابووری و بارێکی گران بەسەر ئەستۆی خەڵکەوە و خەڵکەکەی بەجۆرێک وەڕس و بێزار و شپرزە کردبوو، کە بەدوای دەرەتان و چارەسەرێکدا دەگەڕان. بۆیە هەرکە مەولانا خالیدی شارەزووری (١٧٧٤-١٨٢٧ز) لە هیندستان تەریقەتی نەقشبەندی (المجدد)ی لەسەر دەستی شێخ عەبدوڵلای دەهلەوی (١٧٤٥ - ١٨٢٤ز)دا وەرگرتووە و بۆ کوردستان گەڕاوەتەوە (١٨١١) و بانگەوازی بۆ ڕێبازە تازەکەی بەناو خەڵکدا بڵاوکردۆتەوە، خەڵکەکە وەک بانگەوازێکی ڕزگارکەر بەپیریەوە چوون و پێشوازییان لێکردووە، بەتایبەتیش چینی جووتیاران و توێژی بازاڕیی، کە شەڕی خوێناوی و بەردەوامی ناوچەکە، ژیانی لێ شێواندوون و زیانی لە بەرژەوەندی و سەروماڵیان داوە.

لەبەرئەوە لە ماوەیەکی زۆرکورت و چاوەنوارنەکراودا، بە هەزاران کەس، لە هەموو لایەکی کوردستانەوە لە دەوری ڕێبازەکەی ئاڵاون... تەنانەت سەرانی بنەماڵەی فرمانڕەوای بابان، زۆربەیان بوونەتە مریدی و وەک (ریچ) خۆی لە یادداشتی ڕۆژی (٢٤ی حوزەیرانی ١٨٢٠)ی ئەم بیرەوەرییانەدا، لە زمانی عوسمان پاشای برای مەحموود پاشاوە دەیگێڕێتەوە؛ کە هەموو وتەکانی مەولانا خالید (بەفەرمووده دەزانن و لەسەروویانەوە مەحموود پاشای میر، چۆن لە حوزوریدا بەپێوە ڕادەوەستێ و قلیانەکەی بۆ پڕ دەکاتەوە و بۆیشی دادەگیرسێنێ... و لە ژیانی میرنشینەکەشدا بۆ زۆر کاروباری گرنگ، هەر پرس و ڕاوێژ و سوێند خواردن (کە خیانەت لە یەکتر نەکەن)، لای مەولانا خالیدی دەبڕێننەوە...

بەڵام سەرباری ئەو هەموو ڕێز و ناوبانگە زۆرەی لە هەموو لایەکەوە بۆ مەولانا خالید هەبووە، مێملێکی سەرسەخت و بەربەستێکی تری پتەوی لەبەردەمدا بووە، کە ئەویش تەریقەتی (قادری) بووە و زانای گەورە و ناودار شێخ مارفی نۆدێ (١٧٥٣-١٨٣٨) ڕابەرایەتی کردووە.

بەو هۆیەشەوە کە تەریقەتی قادری لە دێرزەمانەوە ڕەگوڕیشەی لە هەرێمەکەدا بووە و لەگەڵ سەران و کاربەدەستانی بابانی و عوسمانیدا سەر و پێوەندی بەهێزی هەبووە و هاوکاتیش گەڕانەوەی مەولانا خالید و بڵاوبوونەوەی خێرا و بەرفراوانی تەریقەتی نەقشبەندی، بە مەترسییەکی گەورە و ڕاستەوخۆی بۆ سەرخۆی زانیوە. بۆیە هەر زوو

کەوتۆتە دوژمنایەتی و زمان لێدانی و ڕاپۆرت نووسین لای میرانی بابان و سەرانی عوسمانی و تەنگ پێهەڵچنینی مەولانا خالید و هەڕەشە و تەقەڵلای تاڕادەی تیرۆر کردنی... هەموو ئەمانە بوونەتە هۆی ئەوەی تەریقەتی نەقشبەندی لەلایەن جەماوەی دژ بەو هەلومەرجانە، وەک تاقانە ئەلتەرناتیڤ و هەڵوێستێکی دژ بە زوڵم و زۆرداریی وەربگرێ... بەتایبەتیش کە مەولانا خالید لە سەرەتای بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیەوە، لە ڕێگەی (نووسین)ەوە بۆ سەرانی بابانی و عوسمانی و قاجاری و تەنانەت بۆ خودی شێخ مارفیش، کەوتۆتە سەرکۆنە و ڕەخنەلێگرتنی سیستەمە سەپاوەکە و هۆشیارکردنەوەی سەرلەبەری خەڵک... کە بەم کارەی مەولانا خالید، بۆ یەکەمجار لە مێژووی گوتاری ڕووناکبیریدا، بزووتنەوەیەکی شاری و شارستانییانە، دیالۆگ و مشتومڕێکی فەرهەنگی و نیشتمانییانە، لەناو ڕووناکبیرانی ئەو ڕۆژگارەدا دێنێتە ئاراوە و زەمینەیەکی بەپیت و بەبڕشت، بۆ هێنانە کایەی قۆناغێکی نوێی ڕووناکبیریی دەڕەخسێ، کە هەر لەو سەردەمەدا (یان کەمێک دواتر) گەورەترین بزووتنەوەی شیعریی نالی، سالم، کوردی و هاوڕێکانیان و گەشانەوەی دیالیکتی (سلێمانی) سەرهەڵدەدا، کە تا ئێستا بەردەوامە، سەرەتاکانی بۆ ئەو ڕۆژگارە دەگەڕێتەوە، کە مەولانا خالید باس و خواسی تازەی فەرهەنگیی دەورووژێنی و بەگیانی واقیع بینانەی کۆمەڵگەی کوردستانەوە، ڕەخنەی ئایینی توندوتیژ لە ڕابەرانی لە ڕێ لادەری ئایینی ئیسلام و فرمانڕەوایانی ملهوڕ و سیستەمی گەندەڵبووی سیاسی دەگرێ و بانگەوازی ڕیفۆرمخوازیی بۆ چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگەی کوردەواری هەنگاو هەڵدەگرێ و هەر لەم ڕوانگەیەشەوە بووە، کە ئەو کاتەی مەولانا خالید بۆ خوێندن لە هیندستان بووە، شیعری حەسرەتی دیدار و دیتنەوەی کوردستانی نووسیوە وە دواتریش هەر ئەم ڕوانگە نیشتمانییە، بۆ شاعیرانی وەک نالی و سالم و هاوڕێکانیان بۆتە سەرمەشق و چاولێکەریی.

ئەو ماوەیەی (ریچ) لە سلێمانی بوو و وەک ریچ خۆی لە بیرەوەری ڕۆژی (٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠) نووسیوێتی؛ مەولانا خالید ناچارکراوە لەو ڕۆژەدا سلێمانی بەجێ بهێڵێ... واتە: مەولانا خالید هەر تەنیا (٩) ساڵی پڕ لە ململانێ و ڕووبەڕووبوونەوە و دەستەویەخەبوونی ئەو واقیعە سەپاوەی پێ مەودا دراوە و لە ماوەی ئەو (٩) ساڵەشدا، یەک دوو جار ڕەنجاندوویانە و گوشاریان بۆ بردووە، تا پێتەختی بابان (سلێمانی) بەجێ بهێڵێ.

بەڵام لە ماوەی ئەم (٩) ساڵەدا، ئەو واقیعەی بەجۆرێک هێناوەتە جووڵە و جۆش و

خرۆش، کە پەیام و بانگەواز و لایەنگرەکانی مەولانا خالید، وەک ئاگر و پووشوو، بە ئاقاری مەولانا خالیددا بەرین و بەرینتر تەنیونەتەوە. بەڕادەیەک کە لە سەرتاسەری تورکیا و وڵاتانی عەرەبدا، ئاماری مرید و لایەنگرانی، گەیشتوونەتە (١٢) هەزار مرید و (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفەی سەر بە نەتەوەکانی تر... کە ئەم ئامارە زۆر و جوگرافیا بەرینە، بۆ ئەو ماوە کورتەی مەولانا خالید لە کوردستان بووە (١٨١١-١٨٢٠) جێی سەرنج و ڕامان و بەڵگەی ئەوەن، کە خەڵکەکە چەند لە سیستەمی ئەو ڕۆژگارە بێزارن و لە هەمان کاتیشدا توانای مەولانا خالیدی ڕووناکبیر دەردەخەن، کە چۆن لەناو ئەو واقیعە گەمارۆدراوەی بە ململانێ و بەگژدا چوونەوەی سەرانی بابانی و عوسمانی و تەریقەتی باڵادەستی (قادری)دا، توانیوێتی ئەو واقیعە سەرکوت و بێدەنگ کراوەدا، مشتومڕ و ململانێیەکە بە خرۆشاویی و بۆ دوای خۆی بەجێ بهێڵێ و بە یەکجاریی کوردستان بەجێ بهێڵی، کە خودی بڕیاری سەرهەڵگرتن و جێهێشتنەکەی کوردستانیشی، هەڵوێستێکی خوێندەوارانە و شارییانەی مەولانا خالیدە و کاتێ دەبینێ ئاستی ململانێ و ڕووبەڕووبوونەوەکە، خەریکە بگاتە بەکارهێنانی زمانێکی تری جیا لە (نووسین) و مشتومڕ، کە زمانی باوی چەک و یەکترکوشتنە؛ ئەوسا بەو بڕیاری سەرهەڵگرتن و جێهێشتنەی کوردستانی، دەیسەلمێنێ کە ئەو بڕوای بە دیالۆگی شاریی و شارستانییانە هەبووە...

بەکورتی، ئەوکاتەی (ریچ) ئەم گەشتەی بۆ کوردستان کردووە، هەلومەرجی فەرهەنگیی کوردستان، لە لووتکەی وەرسووڕان و خرۆشانی ڕووناکبیریی و ئەدەبی و قۆناغێکی نوێی فەرهەنگیدا بووە و بۆ یەکەمجار لە مێژووی بزووتنەوەی ڕووناکبیریی کورددا، گوتاری ڕووناکبیری کوردی، لە ململانێی ئەوەدا بووە؛ دەسەڵات لە ڕابەرانی سەرۆک خێڵ و دەرەبەگی کورد بسێنێ و خۆی ڕابەرایەتی بزووتنەوەی سیاسی کورد بکات...

کەچی ئەوەی لەم بوارەدا جێی لەنگەرگرتنە، ئەوەیە کە (ریچ)، سەرباری ناوهێنان و بەیادکردنی ئەو هەموو لایەنەی ژیانی سەرومڕی کوردەواری، بەڵام کەم و زۆر باسی لایەنی ئەدەبی کوردی و فۆلکلۆری کوردی ناکات! تەنیا ئەوەندە نەبێ چەند جارێک ڕاگوزارییانە باسی گۆرانی و مۆسیقا و زەماوەند و جلوبەرگی کوردی دەکات... لە کاتێکدا لەگەلێک جێگادا خوێنەر هەست دەکات (ریچ) زۆر سەودای دنیای ئەدەبە، بەگشتی و شیعر بەتایبەتی و ناوناوەش ناوی شاعیرانی وەک (بایرۆن، شکسپیر و حافز) و هی تریش دێنێ، بەڵام ناوی تەنیا شاعیرێکی کورد، هەر لە بابا تاهیر، مەلای جزیری،

ئەحمەدی خانی، بێسارانی و کۆماسی)یەوە، تا شاعیرانی شێوەی سلێمانی ناهێنێ!.

بەلای منەوە ئەمە بۆ خوێندەواری کورد، جێی پرسیار و ڕامانە لە مێژووی سەرهەڵدانی شیعری شێوەزاری (سلێمانی). چونکە ئەوەی ئێمە دەربارەی شاعیرانی سێ کوچکەی میرنشینی بابان: نالی و سالم و کوردی، دەیزانین ئەوەیە کە ئەم سێ شاعیرە مەزنە، دەبوایە سەروسۆراخێکیان لەناو توێژی خوێندەوارانی ئەو سەردەمەی سەردانەکەی (ریچ)دا هەبوایە، چونکە لە دایکبوونی ئەو شێوە شیعرە، بۆ ئەوکاتە، کە بە شۆڕشێکی شیعریی زانراوە، خۆی لەخۆیدا مایەی ڕازوخواز و هەڵلا و ڕووداوی ڕووناکبیریی و تەقینەوەیەکی تازەی ئەدەبی بووە بۆ سەردەم و ڕۆژگاری خۆی، کە نزیک بووە بە ڕۆژگاری سەردانەکەی (ریچ) بۆ کوردستان، بەتایبەتی کە ماوەی (٣ مانگ و ٩ ڕۆژ) لە سلێمانی، واتە لە مەڵبەندی ئەوان بووە، کە دیارە کاتی سەردانەکەی (ریچ)، یان دەبێ هیچیان لە سلێمانی نەبووبن، یان هێشتا هیچیان ناوبانگێکی وایان پەیدا نەکردبێ، تا بێنە سەر زاری خەڵک...

خۆ ئەگەر لەسەر زاری خەڵک شتێکی دەربارەیان ببیستایە بێگومانم ناوی دەهێنان، وەک چۆن ناوی (مەولانا خالیدی نەقشبەندی و شێخ مارفی نۆدێ)ی هێناوە، کە ئەوکاتە لە سلێمانی بوون و ناوبانگیان هەبووە... یان وەک چۆن ناوی کتێبی (مێژووی کورد و کوردستان – شەرەفنامە)ی هێناوە و عەڤداڵی دەستخستنی بووە.

سەرنجی تریش حەزدەکەم خوێنەری ژیر تێبینی بکات، ئەوەیە ئەو سنووری دەسەڵاتانەی ئەو ڕۆژگارەی کورد، کە (ریچ) بۆ قەڵەمڕەوی میرنشینەکانی کورد ئاماژەیان بۆ دەکات و ڕیچ – خۆی بەناو سنووری زۆر لەو دەسەڵات و قەڵەمڕەویانەدا تێپەڕ بووە، ئاخۆ چ بەراوردێک لە مێشک و هەستی خوێنەری ئێستادا دروست بکەن!!. لە هەمان کاتیشدا بەشی زۆری ئەو شارۆچکە و گوند و ناوچانەی ئەوکاتەی (ریچ)، لە بەشەکەی سەر بە ڕژێمی ئێستای عێراقدا، پیایاندا تێپەڕ بووە، یان تیایاندا ماوەتەوە، یان لە زمانی خەڵکانی ترەوە، بۆ زانیاری کۆکردنەوە لەسەریان، ناویان دێنێ، وەک زۆربەی شارۆچکە و گوندەکانی (گەرمیان و شارباژێڕ و پێنجوێن و هەڵەبجە و دەشتی هەولێر و ناوچەی بادینان) و... هتد، بەداخەوە ڕژێمی (سەدام)ی هار و دڕندەی سەردەم، سەرلەبەریانی بە کیمیاوی باران و کاولکردن و سووتاندن و ڕاگوێزانەوە، ناو و نەخشەیانی لەسەر ڕووی نەخشە و جوگرافیادا سڕییەوە...

پێش ئەوەی کۆتایی بەو چەند سەرنجە خێرایەم بهێنم، ئەمەوێ هەڵوێستەیەکی خێراش

لەلایەنێکی ئەو چەند لایەنە پڕ و بەبڕشتەی ڕوانینەکانی (ریچ) وەربگرم، کە سەرەڕای دڵنیاییم لەوەی ڕیچ، بێ هیچ پێچ و پەنایەک، ئەوەی لە دڵیدا بووە و ئەوەی مەبەستی بووە و ئەوەی لە کڵاوڕۆژنەی دیدی خۆیەوە دیوێتی، وەکو خۆی بۆی تۆمار کردووین... بەڵام ئەمە بۆ خوێنەری کورد، نابێتە وەرگرتنێکی ئۆتۆماتیکی، کە نووسەری ئەم یادنامانە، چۆن سەیری کۆمەڵگا و دیاردەکانی ژیانی ئەو سەردەمەی کوردی کردبێ، ئێمەش وەک ئەو، بۆ ئەو لایەنانە بڕوانین و جیاوازی لە نێوان هەڵوێست و بیروبۆچوونی ئێمە و ئەودا نەبێ، کە دیارە دەبوایە ئەو جیاوازییەش هەر ببێت، چونکە ئەوێکی بیانەی نامۆ، بە دێرینە و نەریت و دوور لەهەموو لایەنێکی ژیانمان، هەروا بەو چەند مانگەی ژیان بەسەربردنی لەناو ئێمەدا، هەموو شتێک بەو پەلەیە وەک ئێمە بۆ خۆمان، نابینێ... وەک چۆن بێ پەروا بەهەموو لایەنێکی نەریت و ڕەوشتی کوردانی قەڵەمڕەوی میرنشینی (بابان)ی خۆش ویستووە، بەهەمان بێ پەرواییشییەوە، بڕیاری خێرا و توندی لەگەڵ دەروونی خۆیدا داوە، کە بە ڤێزوبێزەوە، لە هەموو نەریت و ڕەوشتی کۆمەڵگای کوردانی قەڵەمڕەوی میرنشینی (ئەردەڵان) ببینێ و هەست بکات جیاوازی و دەلاقەیەک لەنێوان سەرتاپای ڕەوشت و ئاکاری کوردانی ئەو دوو قەڵەمڕەوەدا هەیە و ئەوەی یەکەمیان بەسەر دووەمدا پەسەند دەکات... کە ئەمە ئەو جیاوازییە گشتییانەی نێوان زۆربەی ناوچەکانی کوردستانە و لە درێژایی سەدان ساڵدا، بەهۆی ئەو لەیەکتر دابڕینانەوە دروست بووە، کە داگیرکاران، دیوار و شوورەیان لە نێوان ناوچەیەک و میرنشینێکی تردا دروستکردووە و لە ئاکامدا لە هەر ناوچە و میرنشینێکدا، شێوە دیالیکت و نەریتی لە یەک جیاواز دروست بووە. پێم وایە هەر ئەم ڕوانینە درشتەی (ریچ) وای کردووە لە هەندێ جێگەی تری یادنامەکانیا، بێ پرس و ڕا، بەم و بەو، یەکسەر سەرنجەکانی تۆمار بکات، کە نموونەی ئەم قسەیەم، یادنامەی ڕۆژی (٣٠ی ئایاری ١٨٢٠)ە، لەو ڕۆژەدا وای تێبینی کردووە کە موسڵمانی کورد، بەدەم نوێژکردنەوە، قسەش لەگەڵ ئەم و ئەوی دەوروبەریاندا دەکەن...!. لەکاتێکدا دەبوایە (ریچ) لەوە بگات، کە ئەوەی ئەو، وای تێگەیشتووە، وا نییە... بەڵکو کەسێک ئەگەر چەند نوێژێک بەسەریەکەوە بکات، دەتوانێ لەنێوان نوێژێک و نوێژێکی تردا پشوویەک بدات، یان قسەیەک لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا بکات... ئیتر ئەمە تایبەت نییە بە موسڵمانی کوردەوە و هەموو موسڵمانێک دەتوانێ لەنێوان نوێژەکانیا ئازادی خۆی وەربگرێ.

***

ئەم کتێبە، سەد ساڵ دوای نووسینی، واتە لە ساڵی ١٩٢٠ز-دا (مێجەرسۆن)ی حاکمی سیاسی بەریتانیا، کە لەو سەردەمەدا ڕاوێژکاری دەوڵەتی بەریتانی بووە لە سلێمانی، بۆ یەکەمین جار بەنیازی وەرگێڕانی بۆ کوردی، بەناونیشانی (سلێمانی پێش سەد ساڵ) لە ١٨ ژمارەی ڕۆژنامەی (پێشکەوتن) دا دەستی بە بڵاوکردنەوەی کردووە و ئیتر بارودۆخی سیاسی ئەوکاتە بۆتە هۆی تەواو نەکردنی وەرگێڕانەکە، کە بەشێکی کەمی لێ بڵاوبۆتەوە.

تەقەللای دووەم، لە ساڵی ١٩٤٧ز-دا، لەلایەن مامۆستا (حسێن قاسم عەزیز)ەوە، لە ژمارەی (٧)ی ساڵی (٧)ی گۆڤاری ناوبراودا (پوختەی) چەند لاپەڕەیەکی سەرتاپای کتێبەکەی بە کوردی بڵاوکردۆتەوە.

دوای ئەمیش مامۆستا - بەهائەدین نووری - میر لیوا - (بە عەرەبی)، لە ساڵی - ١٩٥١ز -دا بەشی یەکەمی کتێبەکە بە تەواوی و فەسڵی یەکەمی بەرگی دووەمیشی - کە کردوویەتی بە بەشی دوازدەهەمی وەرگێڕانەکەی - وەرگێڕاوە و ناوی ناوە (گەشتی ڕیچ بۆ عێراق - لە ساڵی ١٨٢٠ز)دا، لەکاتێکدا وەک وتم کتێبەکە لەبنەڕەتدا ناوی (بەسەرهاتی نشینگەیی لە کوردستاندا)یە و مامۆستا - حسێن قاسم عەزیز-یش کاتی خۆی لە گۆڤاری - گەلاوێژ -دا هەر بەو ناونیشانە وەری گێڕاوە. بەڵام دیارە مامۆستا - بەهائەدین نووری - لەو سەردەمەدا بۆ تێپەڕاندنی چاپی کتێبەکە بێ، یان هەر هۆیەکی تر، وای ناوناوە.

دوای ساڵانی (١٩٧٠ز)ش وەک بیرم بێ و بە هەڵەدا نەچووبم، ڕۆژنامەی - برایەتی - کە لە سلێمانی دەردەچوو، لە هەندێ لە ژمارەکانی دواییدا بەزنجیرە، سەرەتای وەرگێڕانی ئەم کتێبەی دەست پێکرد. داوای لێبووردن لە خوێندەواری کورد دەکەم، کە ئێستا سەرچاوەم لەبەردەستدا نییە و لێرەدا لەوەندە زیاتر ناتوانم ئاماژە بۆ ئەمەی دواییان بکەم.

هەروەها ئەدیبی بەڕێز - پارێزەر (تاها بابان)، ساڵی ١٩٨٤ز، کە ئاگاداری ئەوە نەبووە من ئەم کتێبەم وەرگێڕاوە، نیازی بووە ئەم کتێبە بکات بە کوردی، بەڵام کە زانیویتی من لە وەرگێڕانی بوومەتەوە، دەستبەرداری نیازەکەی بووە.

ئەدیبی ناسراویش (سەیید تاهیری هاشمی)، لەو دیدەنییەیدا، کە لەگەڵ (گۆڤاری سروە - ژمارە ٣١ ل١١)دا کردوویەتی، باسی ئەوە دەکات خەریکی وەرگێڕانی ئەم کتێبە بووە بۆ کوردی، بەڵام دەستی لێ هەڵگرتووە.

دیسان کاک (حسێن ئەحمد جاف) لە ژمارە (٨٥)ی گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ - نیسان و مایسی ١٩٨١ز)دا وەک پێناسە و بەسەرکردنەوە و بەیادهێنانەوەی ئەم کتێبە، لەلاپەڕەکانی (٨، ٩، ١٠)دا، هەندێ زانیاری دەربارەی ئەم کتێبە بڵاوکردۆتەوە.

منیش لای خۆمەوە لەبەرئەوەی کتێبەکە ئەوەندەی لای خوێنەری کورد ناوبانگی هەیە، ئەوەندە ڕەنگی نییە و نوسخەی عەرەبی و ئینگلیزیشی دەگمەنە، بەچاکم زانی تێکڕای ئەو کتێبەی مامۆستا (بەهائەدین نووری کردوویەتی بە عەرەبی، وەری بگێڕمە سەر زمانی کوردی و بەو هۆیەشەوە کە ئەو بەشانەی لەم کتێبەدان، تایبەتن بە سەردانی کوردستانەوە و بۆ ئەوەش نزیکتر بکەوێتەوە لە ناونیشانەکەی خۆی، ناوم نا: (گەشتی ڕیچ بۆ کوردستان - ساڵی ١٨٢٠ز). چونکە:

١- ئەو بەشەی کە مامۆستا (بەهائەدین نووری) کردوویەتی بە عەرەبی و منیش لەوەوە کردوومە بە کوردی، کوتومت تایبەتن بە کوردستان، واتە سەردانی میرنشینی بابان و ئەردەڵان -ە. خۆ ئەگەر ئەوکاتە میرنشینی (بابان) نیمچە پێوەندییەکی ئیداریی بە (والی بەغدا)وە بووبێ ئەی میرنشینی (ئەردەڵان) چ پێوەندییەکی ئیداریی بە والی بەغداوە هەبووە، تا کتێبەکە ناوی بنرێ: (گەشتی ڕیچ بۆ عێراق؟).

٢- ئەو ڕۆژگارەی ڕیچ تیایدا سەردانی کوردستانی کردووە، دەوڵەتی عێراق، وەکو حکوومەت، یان شێوە ئیدارییەکی وەک ئێستای نەبووە، یان ناوی عێراق هەر نەبووە، بەڵکو ژێر دەستەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بووە و بەشبەش بووە و هەر بەشەی (سنجەق - پارێزگەی ئێستا)یێک بووە، وەک سنجەقی مووسڵ، بەغدا، بەسرە و هەریەکە لەمانەش والییەکی عوسمانی ئیدارەی بەڕێوەبردووە و ڕاستەوخۆ سەر بە (بابیعالی)ی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییەوە هەبووە. بە کورتی سەد ساڵ زیاتر دوای ئەم سەردانەی ڕیچ بۆ کوردستان، ئەوسا قەوارەیەکی سیاسی، بەناوی دەوڵەتی عێراق دروست بووە.

بەڵام دیارە ئەوکاتەی ئەم کتێبە کراوە بە عەرەبی، واتە بەر لە (٥٠) ساڵ و لە عێراقدا چاپکراوە، وەک وتم بۆ تێپەڕاندنی کتێبەکە ئەو ناوەی لێنراوە، وەک چۆن سەردەمانێک لە ڕاگەیاندنەکانی ڕژێمی سەدام دا، ئەگەر ناوی ڕووداوێکی مێژینەش ببرایە، کە لە کوردستاندا ڕووی داوە، دەبوو بوترێ ناوچەی ئۆتۆنۆمی...!!.

لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا ئەوەندەی توانیبێتم، هەوڵم داوە بە ئەمانەتەوە، بە زمانێکی سفت و پاراوبێ و لە هەندێ جێگاشدا ئەگەر پێویستی کردبێ، خۆشم هەندێ پەراوێزم بۆ

نووسیوە، بۆ جیاکردنەوەی پەراوێزەکانیش، بەچاکم زانیوە، کە:

– ئەو پەراوێزانەی میستەر (ریچ) خۆی لە کتێبەکەدا نووسیونی، وەک خۆی هێشتوومنەتەوە و هیچ ئیشارەتێکم لەسەر دانەناون.
– ئەو پەراوێزانەی هاوسەرەکەی میستەر ریچ نووسیونی، لەجیاتی (خاتوون ریچ)، (خاریچ)م لەسەر نووسیون.
– ئەو پەراوێزانەی مامۆستا (بەهائەدین نووری) بۆ تەرجەمە عەرەبییەکەی نووسیون، پیتی (ع)م لەسەر نووسیون.
– ئەو پەراوێزانەش کە خۆم بۆم کردووە، پیتی (م)م لەسەر نووسیون.

لە کۆتایی هەردوو بەرگی دەقە ئینگلیزییەکەیدا، فەرهەنگۆکێکی نزیکەی (٢٠٠) وشەی کوردی تێدایە، بەڵام نەک لەبەرئەوەی وەرگێری عەرەبیش بۆ عەرەبی وەرنەگێراوە، بەڵکو لەبەرئەوەی وشەی دەگمەن و ناوێزەی وای تێدا نەبووە، کە ئێستا نەمابن، بۆیە منیش بۆ کوردیم وەرنەگێران.

دیارە زۆریشم حەزکردووە بتوانیایە وەرگێرانی ئەم کتێبە، بەم شێوەیە لە ئێستای چاکتربێ، بەڵام هەر ئەوەندەی دەرەقەت هاتووم و ئەو دەرەقەت هاتنەش ئەگەر یارمەتی و هاوکاریی و شەونخوونی و ڕەنجی (ژووان)ی هاوڕێی ژیان و هاوسەرم نەبوایە، هەرگیز نەدەهاتە بەرهەم، کە بەدڵسۆزییەوە، وشە، بە وشە و ڕستە بە ڕستەی ئەم وەرگێرانەی لەگەڵمدا تاوتوو پێکردووە و لە هەموو خۆشەویستیمەوە بۆی، سوپاسی دەکەم. سوپاس بۆ هەر سێ جگەرگۆشەکانیشم: لاوژە، مۆژە و کاکە ڕاسان، کە بە هەرەوەزێکی خێرا و هۆشیارانە، بەشی فەرهەنگی: (جوگرافیا و ناو)یان بۆ ئەم چاپە تازەیە ئامادە کردووە.

هەروەها سوپاسی برای هێژام، پارێزەر – کاکە تاها بابان– دەکەم، کە وەک لەپێشتردا وتم لەکاتێکدا ئەویش بە هیوای وەرگێرانی ئەم کتێبە بووە، بەدەم پشکنینەوە لەم سەرچاوەیەدا:

BAGHDAD IN BYGONE DAYS, BY C. M ALEXANDER. PUBLISHED BY JOHN MURRY - LONDON

چەند پاشماوەیەکی تری (ریچ)ی چنگ کەوتبوو، بۆیە هەرکە زانی من لە وەرگێرانی بوومەتەوە؛ بە پەرۆش و سۆزەوە ئەو چەند پاشماوەیەی پێشکەش من کرد، کە ئەمانەن: وێنەیەکی پۆرترێتی (ریچ)، وێنەیەکی پۆرتریتی (خاتوو ریچ) – کە وێنەکێشی تر

کێشاونی، وێنەی شمشاڵژەنێکی کوێری یەزیدی و وێنەی ئافرەتێکی کورد، بەجلوبەرگی کوردییەوە، لە ڕووی پێشەوە و لە ڕووی پشتەوە (ئەم دوو وێنەیەی دواییان ریچ خۆی کێشاونی)... کە دوو وێنەی یەکەم و دووەم، بۆ ئەم کتێبە کەڵکیان لێ بینراوە، بەڵام وێنەکانی تری ناو ئەم تەرجەمەیە، هەندێکیانم لە سەرچاوەی ترەوە خواستوون، کە لە جێی خۆیاندا ئاماژەیان پێکراوە و وێنەکانی ناو دەقە عەرەبییەکەش، کە مامۆستا بەهائەدین نووری لە خودی کتێبەکەی (ریچ)ەوە خواستبوونی، بۆ دووبارە چاپکردنەوەی لەم کتێبەدا دەستیان نەدەدا، بۆیە دووبارە لە دەقە ئینگلیزییەکەی ڕیچم وەرگرتنەوە، کە لە کتێبخانەی گشتی (سلێمانی) خواستم و ئەویش تابلۆی (هەڵپەڕکێ)کەی سلێمانی لێ دەرهێنرابوو، لەبەرئەوە ئەمیانم بەسوپاسەوە لە هاوڕێم: دکتۆر فەرهاد پیرباڵ خواست.

لە کۆتاییدا دەڵێم: (١٣) ساڵ لەمەوبەر لە تەرجەمەی ئەم کتێبە بوومەوە و چاپی یەکەمیشی کەوتە دوای ڕاپەڕین (١٩٩٢ – تەورێز)، کە ئەوکاتە (بەرەی کوردستانی) بەتەنگ گرنگیی ئەم کتێبەوە هات و ئەرکی چاپەکەی لە ئەستۆگرت و چاپی دووەمیشی لە (١٩٩٥) هەر لە تەورێز بوو... بەڵام دوای چاپی یەکەمی، هاوڕێی نووسەر: کاک ئەرسەلانی عەزیزی لە مەریوان، هەندێ سەرنج و ڕاستکردنەوەی ناوی چەند ناوچە و گوندێکی (مەریوان و سارال)ی بەنامە بۆ ناردبووم، کە لەم چاپەدا، بەسوپاسەوە ڕاستکراونەتەوە لە دووچاپی پێشووش دا ناوی کتێبەکە: «گەشتی ریچ بۆ کوردستان» بوو؛ بەڵام بەو هۆیەوە کە ئەم کتێبە بریتیە لەو بیرەوەری و سەرنجانەی کە «ریچ» بەدەم ئەم گەشتەیەوە بۆ کوردستان یادداشتی کردوون. بۆیە پێم باش بوو لە بریتی واژەی (گەشت)، ببێتە (گەشتنامە). بەم پێیە ناونیشانی کتێبەکەش دەبێتە: (گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان) سوپاسیش بۆ برازای شیرینم کاکە دیلمان ئەحمەد، کە بەپەرۆشەوە، لە هەڵەگیریدا، زۆر یارمەتی داوم.

محەمەد حەمە باقی
سەقز
هاوینی ٢٠٠١